

Zabytki archeologiczne z epok historycznych w kontekście ewidencji zabytków.

Podstawowe problemy konserwatorskie

Zbigniew Misiuk*

Pojęcie „zabytki archeologiczne” można rozpatrywać na dwóch płaszczyznach. Pierwsza z nich odnosi się do zabytków nieruchomych, będących relikdami egzystencji i działalności człowieka zachowanymi na powierzchni, pod ziemią lub pod wodą, do badania których niezbędna jest metodyka badań archeologicznych. Druga płaszczyzna związana jest z ogółem przedmiotów ruchomych mających kontekst archeologiczny¹.

Należy zauważyć, że dla dużej części archeologów czy muzealników w Polsce zabytki archeologiczne wciąż asocjują się jedynie z drugim pojęciem. Wynika to z czysto naukowego, a nie konserwatorskiego podejścia do charakteru dziedzictwa archeologicznego oraz postrzegania zabytków ruchomych jako

przedmiotu wyłącznie naukowego opracowania lub w oderwaniu od kontekstu ich znalezienia, jedynie jako elementu zbiorów muzealnych. W literaturze archeologicznej podstawowym określeniem na pojedyncze samodzielne wziemne lub podwodne relikty działalności człowieka, jak również ich dające się wydzielić skupiska, jest „stanowisko archeologiczne”². Ma ono przede wszystkim konotację naukową i jest neutralne z konserwatorskiego punktu widzenia. Obejmuje ono zarówno tzw. ślady osadnicze, czyli najbardziej enigmatyczne ślady działalności człowieka, jak też rozległe kompleksy osadnicze, złożone z wielu składowych, rozdzielanych strefami o mniejszym natężeniu występowania reliktyw działalności człowieka, i mające duże znaczenie nie tylko dla nauki, ale również dla krajobrazu kulturowego.

Należy tu zauważyć, że innym określeniem używanym na poziomie konserwatorstwa archeologicznego (m.in. w Konwencji La Valetta i Karcie Lozańskiej) jest „dziedzictwo archeologiczne”. Jest to jednak pojęcie szersze niż „zabytek”, gdyż obejmuje ogół reliktyw działalności człowieka o charakterze archeologicznym.

* Zbigniew Misiuk, absolwent Międzywydziałowych Indywidualnych Studiów Humanistycznych na Uniwersytecie Warszawskim. Narodowy Instytut Dziedzictwa.

¹ Por.: art. 1.2 Europejskiej konwencji o ochronie dziedzictwa archeologicznego, La Valetta 1992, Dz.U. 96.120.564 – „należy uznać za przedmiot dziedzictwa archeologicznego wszelkie pozostałości, obiekty i jakiegokolwiek inne ślady ludzkości z minionych epok:

i) których zachowanie i analiza pomogą prześledzić historię ludzkości i jej stosunek do środowiska naturalnego,

ii) dla których wykopaliska i odkrycia oraz inne metody badań nad dziejami ludzkości i jej środowiskiem są podstawowym źródłem informacji. (...)

1.3. Dziedzictwo archeologiczne obejmuje struktury, konstrukcje, zespoły budowlane, eksploatowane tereny, przedmioty, zabytki innego rodzaju, jak też ich otoczenie znajdujące się na ziemi lub pod wodą”.

Podobnie art. 1 Karty ochrony i zarządzania dziedzictwem archeologicznym ICOMOS, Lozanna 1990.

² „Stanowiska archeologiczne to takie miejsca, gdzie znajdują się razem artefakty, obiekty, konstrukcje, a także pozostałości organiczne i środowiskowe. Dla celów roboczych można ten podział uprościć i uznać stanowiska za miejsca, gdzie znaleziono znaczące ślady działań człowieka”, por.: C. Renfrew, P. Bahn, *Archeologia. Teorie, metody, praktyka*, Warszawa 2002, s. 46. Por. również: D. Ławecka, *Wstęp do archeologii*, Warszawa 2000, s. 77-78.

W poniższym tekście pod pojęciem nieruchomości zabytków archeologicznych z epok historycznych rozumiany jest nie każdy ślad działalności ludzkiej, powstały w okresie średniowiecza, nowożytności i/lub w czasach współczesnych, lecz stanowiska archeologiczne, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową, zgodnie z definicją zabytku zawartą w art. 3.1 Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. nr 162, poz. 1568, z późn. zm.)³. W definicji tej używana jest granica czasowa wynikająca z warunku przeszłości („świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia”), który może być odmiennie rozumiany przez pokolenie urodzone jeszcze w II Rzeczpospolitej i najmłodsze – urodzone po 1989 r. Tym niemniej jasny jest brak zasady, dawniej powszechnie przyjmowanej, że czym starszy relikw, tym jest on cenniejszy, gdyż o tym, czy coś jest zabytkiem archeologicznym nie decyduje jego wiek, lecz kontekst. Nie znajduje tu również odzwierciedlenia stanowisko, wciąż prezentowane przez wielu archeologów specjalizujących się w badaniach pradziejów, że wobec istnienia źródeł pisanych nie ma potrzeby podejmowania prac naukowych, odnoszących się do relikw powstałych w okresach historycznych, szczególnie młodszych niż wczesne średniowiecze, a tym samym uznawać je za zabytek. Inaczej mówiąc, niezasadne jest twierdzenie, że należy ograniczyć się w ochronie i badaniach archeologicznych do starszych okresów, ponieważ brak dla nich źródeł pisanych, a relikw działalności człowieka w pradziejach są zdecydowanie mniej liczne niż w epokach historycznych.

Ewidencja zabytków z założenia powinna być uporządkowanym zbiorem materiałów zawierających podstawowe informacje o poszczególnych rodzajach zabytków. Ma to służyć poznaniu i utrwaleniu wiedzy o zabytkach oraz tworzeniu zbioru informacji o zabytkach na określonym terenie (gmina, powiat, województwo). Konsekwencją tego powinno być podejmowanie odpowiednich działań konserwatorskich i właściwe zarządzanie dziedzictwem oraz

prowadzenie planowej polityki konserwatorskiej poprzez tworzenie i wdrażanie systemów ochrony, dokonywanie wpisów do rejestru zabytków, opracowywanie planów zagospodarowania przestrzennego, a także przygotowanie decyzji odnoszących się do różnego rodzaju inwestycji czy dofinansowanie prac konserwatorskich. Dokumentacja ewidencyjna nie rzadko stanowi jedyne źródło wiedzy na temat konkretnego zabytku.

Prowadzenie ewidencji zabytków jest działaniem obowiązkowym dla organów ochrony zabytków i gmin wynikającym z art. 22 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Obowiązek jej prowadzenia ustawodawca nakłada odpowiednio na Generalnego Konserwatora Zabytków, wojewódzkich konserwatorów zabytków oraz wójtów, burmistrzów i prezydentów miast. Włączenia karty do zasobu ewidencji wojewódzkiej dokonuje wojewódzki konserwator zabytków, a jej kopię przesyła do Narodowego Instytutu Dziedzictwa w celu włączenia jej do ewidencji krajowej.

W świetle Rozporządzenia Ministra Kultury z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz.U. z 2011 r. nr 113, poz. 661) wzorem karty ewidencyjnej dla zabytków archeologicznych jest Karta Ewidencyjna Zabytku Archeologicznego, przyjęta w programie Archeologicznego Zdjęcia Polski. Karty AZP wykonane dawniej na podstawie starych wzorów znajdują się w ewidencjach wojewódzkiej i krajowej na zasadzie kontynuacji⁴.

Początkowo zbiór ten związany był ściśle z zabytkami objętymi wpisem do rejestru zabytków. W II Rzeczpospolitej nie istniało rozróżnienie na rejestr i ewidencję zabytków – od 1918 r. funkcjonował centralny inwentarz zabytków w postaci ksiąg prowadzonych przez konserwatorów wojewódzkich, przy czym obejmował on m.in. zabytki archeologiczne⁵.

³ Por.: K. Zeidler, M. Trzciński, *Wykład prawa dla archeologów*, Warszawa 2009, s. 13-18; M. Trzciński, *Definicja zabytku archeologicznego – problemy i kontrowersje wokół stosowania prawa*, [w:] *Prawo ochrony zabytków*, Warszawa 2014, s. 115-122. Szerzej o kryteriach wartości zabytkowych: K. Zalańska, *Prawna ochrona zabytków nieruchomości w Polsce*, Warszawa 2010, s. 136-153.

⁴ J. Brudnicki, *Analiza prawna sporządzona na zlecenie p. Jerzego Szalygina – Zastępcy Dyrektora NID i p. Bartosza Skaldawskiego – Kierownika Działu Kształcenia i Wydawnictw NID, w zakresie zagadnień prawnych związanych z realizacją zadania 2.1.3. KPOZiOnZ pn. Opracowanie wytycznych dotyczących uwzględnienia zabytków objętych ewidencją w infrastrukturze informacji przestrzennej*, Warszawa 2015, mps w archiwum NID.

⁵ Dekret Rady Regencyjnej z dnia 31 października 1918 r. o opiece nad zabytkami sztuki i kultury, Dz.U. z 1918 r. nr 16, poz. 36

Rejestr zabytków został wprowadzony na mocy art. 4 Rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 marca 1928 r. o opiece nad zabytkami⁶. Rozdział na rejestr i ewidencję zabytków wprowadziła Ustawa z dnia 15 lutego 1962 r. o ochronie dóbr kultury i o muzeach⁷. Należy podkreślić, że ochroną objęte zostały zarówno zabytki wpisane do rejestru, jak też w świetle art. 4 „inne, jeżeli ich charakter jest oczywisty”, jednak ewidencja *de facto* była formą dokumentacji tych pierwszych⁸. W świetle par. 6 Rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 23 kwietnia 1963 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków i centralnej ewidencji zabytków⁹ karta ewidencyjna stała się elementem zbioru dokumentów odnoszących się do zabytku wpisanego do rejestru zabytków i była częścią kartoteki składającej się na centralną ewidencję zabytków. Instrukcja nr 7 Ministra Kultury i Sztuki z dnia 5 lipca 1968 r. w sprawie szczegółowych zasad prowadzenia centralnej ewidencji zabytków określała, że była ona zbiorem odpisów decyzji o wpisie do rejestru połączonych z zestandaryzowanymi kartotekami zabytków¹⁰.

Nowy etap tworzenia się ewidencji zabytków archeologicznych zapoczątkowało rozpoczęcie w 1978 r. programu Archeologicznego Zdjęcia Polski dla terenu całego kraju¹¹. Uzyskał on potwierdzenie statusu obowiązującej ewidencji zabytków archeologicznych wraz z nowymi aktami prawnymi wydanymi w latach 1986-1987. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 24 listopada 1986 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie prowadzenia rejestru zabytków i centralnej ewidencji zabytków¹² rozszerzyło zbiór zabytków, dla którego tworzona była ewidencja, o zabytki

niewpisane do rejestru¹³. Jego następstwem było Zarządzenie Ministra Kultury i Sztuki z dnia 30 grudnia 1987 r. w sprawie szczegółowych zasad prowadzenia centralnej ewidencji zabytków przez Ośrodek Dokumentacji Zabytków w Warszawie, które w par. 5 upoważniało ODZ do ustalania wzorów dokumentacji ewidencyjnej.

Stanowiska archeologiczne wpisane do rejestru zabytków do przełomu XX i XXI w. były traktowane przez środowiska archeologów i służb konserwatorskich przeważnie łącznie z zabytkami ewidencyjnymi. Wynikało to w znacznej mierze z czysto naukowego podejścia w postrzeganiu dziedzictwa archeologicznego, braku precyzyjnego zróżnicowania narzędzi ochrony oraz możliwych działań w odniesieniu do obu kategorii zabytków w praktyce konserwatorskiej. Opracowania bliższe w duchu do nowoczesnego konserwatorstwa odnoszą się przede wszystkim do potrzeb ochrony ogółu dziedzictwa archeologicznego, bez zagłębiania się w różne formy jego ochrony¹⁴. W odróżnieniu od rejestru ewidencja zabytków doczekała się większego zainteresowania, lecz przede wszystkim w zakresie metodyki badań terenowych, służących do poszukiwania stanowisk archeologicznych i sporządzania ich dokumentacji, a także naukowych analiz osadniczych. U swej genezy AZP było programem przede wszystkim badawczym, chociaż dostrzegano również jego możliwości w popularyzacji wiedzy o zabytkach archeologicznych, jak również od początku podnoszono jego wymiar konserwatorski¹⁵.

6 Dz.U. z 1928 r. nr 29, poz. 265.

7 Art. 13-17, Dz.U. z 1962 r. nr 10, poz. 48.

8 K. Zalaszińska, *Prawna ochrona zabytków nieruchomych w Polsce*, Warszawa 2010, s. 28-59; K. Zalaszińska, K. Zeidler, *Wykład prawa ochrony zabytków*, Warszawa 2015, s. 37-46, 63-64.

9 Dz.U. z 1963 r. nr 19, poz. 101.

10 D. Jaskanis, H. Krzyżanowska, *Wpisywanie dóbr kultury do rejestru zabytków. Informator*, Warszawa 1986, s. 17; K. Zalaszińska, K. Zeidler, *Wykład prawa ochrony zabytków*, Warszawa 2015, s. 64-72.

11 M. Gradowski, *Charakterystyka zespołów ewidencyjnych*, [w:] *Metody ewidencji zabytków*, Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, B.LXVII, Warszawa 1981, s. 9.

12 Dz.U. z 1986 r. nr 42, poz. 204.

13 J. Brudnicki, *Analiza prawna sporządzona na zlecenie p. Jerzego Szałygina – Zastępcy Dyrektora NID i p. Bartosza Skaldawskiego – Kierownika Działu Kształcenia i Wydawnictw NID, w zakresie zagadnień prawnych związanych z realizacją zadania 2.1.3. KPOZiOnZ pn. Opracowanie wytycznych dotyczących uwzględnienia zabytków objętych ewidencją w infrastrukturze informacji przestrzennej*, Warszawa 2015, s. 2-4, mps w archiwum NID.

14 Z. Kobyliński, *Założenia programu działań służb konserwatorskich w dziedzinie ochrony i zarządzania dziedzictwem archeologicznym*, [w:] *Ewidencja, eksploracja i dokumentacja w praktyce konserwatorstwa archeologicznego*, „Zeszyty Generalnego Konserwatora Zabytków. Archeologia”, 1, Warszawa 1998, s. 7-13; tenże, *Teoretyczne podstawy konserwacji dziedzictwa archeologicznego*, Warszawa 2001.

15 Obowiązujące Zasady realizacji AZP, zatwierdzone przez Generalnego Konserwatora Zabytków w 1980 r., przewidywały, że głównym celem programu „jest zebranie i udokumentowanie podstawowych i wstępnych informacji o wszystkich stanowiskach archeologicznych w Polsce, które można zweryfikować lub odkryć w toku badań

W Ustawie z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami określono trójstopniowy podział ewidencji zabytków. Przed 2010 r. ewidencja miała głównie wymiar informacyjny, umożliwiając określenie zasobu zabytkowego znajdującego się na terenie danej jednostki administracyjnej i ujęcie obiektu w ewidencji zabytków, co do zasady, nie wywoływało skutków prawnych. Wraz z wejściem w życie Ustawy z dnia 18 marca 2010 r. o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz zmianie niektórych innych ustaw¹⁶ status ewidencji uległ wzmocnieniu przez postrzeganie jej jako nowej formy ochrony zabytków, nie wymienionej jednak bezpośrednio w art. 7 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Wynika to z określonych obowiązków, zbliżonych do tych, jakie wiążą się z wpisem obiektu do rejestru zabytków, które zaczęły ciążyć na właścicielu lub posiadaczu zabytku znajdującego się w gminnej ewidencji zabytków¹⁷.

Zasady sporządzania dokumentacji AZP regulowane były kolejnymi instrukcjami ODZ z lat 1979, 1981 i 1984¹⁸. Karty krajowej ewidencji zabytków gro-

madzone są w Narodowym Instytucie Dziedzictwa, co wynika z zakresu działania określonego w statucie NID nadanym Zarządzeniem Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 23 stycznia 2014 r. Zgodnie z par. 3 statutu Instytut realizuje zadania w zakresie zrównoważonej ochrony dziedzictwa kulturowego Polski w celu jego zachowania dla przyszłych pokoleń. Do zadań Instytutu, w myśl par. 4 statutu, należy m.in. gromadzenie i zarządzanie zasobem dokumentacji rejestru zabytków i krajowej ewidencji zabytków oraz jej digitalizacja i upowszechnianie. W celu realizacji tego zadania oraz jako spadkobierca ODZ, NID podjął próbę przystosowania instrukcji AZP do współczesnych warunków, wynikających m.in. z:

- potrzeby osadzenia ewidencji w środowisku GIS, co jest niezbędne dla dokładnej lokalizacji stanowisk, jak też ułatwienia wykonywania kwerend związanych z zarządzaniem dziedzictwem, np. przy tworzeniu planów zagospodarowania przestrzennego czy ocenianiu zagrożeń związanych z inwestycjami;
- uwzględnienia możliwości, które daje LIDAR;
- uwzględnienia specyfiki stanowisk z epok historycznych.

Uszczegółowione wytyczne dotyczące sporządzania dokumentacji ewidencyjnej znajdują się w aktualizowanej Instrukcji sporządzania dokumentacji badań powierzchniowych oraz wypełniania Karty Ewidencyjnej Zabytku Archeologicznego, publikowanej na stronie internetowej NID¹⁹. Przy uzupełnianiu instrukcji szczególnie przydatne były doświadczenia pochodzące z prowadzenia własnych prac ewidencyjnych podczas realizacji zadań NID, a przede wszystkim z obsługi projektów realizowanych w ramach Priorytetu 5 MKiDN, kiedy to dały się zauważyć dowolność i brak stosowania pierwotnie ustalonych reguł przy sporządzaniu dokumentacji AZP.

powierzchniowych, (...) dokumentacja wyników badań AZP ma zawierać informacje przydatne nauce /przede wszystkim w aspekcie badań osadniczych/ oraz konserwatorstwu, którego celem jest ochrona zasobów zabytków archeologicznych”, por.: M. Konopka, *Instrukcja ewidencji stanowisk archeologicznych metodą badań powierzchniowych (Archeologiczne Zdjęcie Polski)*, Warszawa 1984, s. 6; por. również: S. Woyda, *Archeologiczne zdjęcie terenu – ogólne założenia metody w oparciu o doświadczenia mazowieckie*, Wrocław 1975, s. 7-12; *Archeologiczne Zdjęcie Polski – metoda i doświadczenia. Próba oceny*, Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, B.XCV, Warszawa 1996.

¹⁶ Dz.U. z 2010 r. nr 75, poz. 474.

¹⁷ Por.: wyrok WSA w Gdańsku z dnia 1 października 2014 r., sygn. akt: II SA/Gd 396/14; wyrok WSA w Gdańsku z dnia 1 października 2014 r., sygn. akt II SA/Gd 398/14; J. Brudnicki, *Analiza prawna sporządzona na zlecenie p. Jerzego Szałygina – Zastępcy Dyrektora NID i p. Bartosza Skaldawskiego – Kierownika Działu Kształcenia i Wydawnictw NID, w zakresie zagadnień prawnych związanych z realizacją zadania 2.1.3. KPOZiOnZ pn. Opracowanie wytycznych dotyczących uwzględnienia zabytków objętych ewidencją w infrastrukturze informacji przestrzennej*, Warszawa 2015, s. 1, mps w archiwum NID; A. Michalak, A. Ginter, *Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Komentarz*, Warszawa 2016, s. 139-144.

¹⁸ M. Konopka, *Instrukcja wypełniania karty ewidencji stanowiska archeologicznego*, Warszawa 1979; tenże, *Instrukcja wypełniania karty ewidencyjnej stanowiska archeologicznego*, [w:] *Metody ewidencji zabytków*, Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, B.LXVII, Warszawa 1981, s. 53-60; tenże, *Instrukcja ewidencji stanowisk archeologicznych*

metodą badań powierzchniowych (Archeologiczne Zdjęcie Polski), Warszawa 1984; komentarz do instrukcji z 1984 r.: D. Jaskanis, *Ewidencja archeologicznych dóbr kultury, [w:] Ewidencja, eksploracja i dokumentacja w praktyce konserwatorstwa archeologicznego*, „Zeszyty Generalnego Konserwatora Zabytków. Archeologia”, 1, Warszawa 1998, s. 15-45.

¹⁹ http://www.nid.pl/pl/Dla_specjalistow/Badania_i_dokumentacja/zabytki-archeologiczne/instrukcje-wytyczne-zalecenia/2016.01.22_instrukcja%20AZP/Instrukcja_AZP_NID_2016_ok.pdf

Większość wprowadzonych zmian odnosi się w pierwszej kolejności do stanowisk archeologicznych z epok historycznych. Mają one szczególny wymiar konserwatorski, w związku z ich:

- częstym bezpośrednim związkiem z historią i układem istniejących miejscowości;
- wieloaspektowością ich cech zabytkowych w powiązaniu z relikdami architektury, założeniami urbanistycznymi, ruralistycznymi, parkowo-dworskimi itp.;
- rolą w powstaniu i kształtowaniu istniejącego krajobrazu kulturowego;
- wpływem na formowanie pamięci zbiorowej;
- funkcjonowaniem w określonych przypadkach jako ważnym miejscem pamięci, szczególnie w przypadku miejsc o uznanej roli historycznej i symbolicznej.

Należy zauważyć, że w definicji zabytku archeologicznego w art. 6 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami wymienione zostały pozostałości terenowe historycznego osadnictwa, cmentarzyska oraz relikty działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej, a więc przeważnie pochodzące z okresów historycznych.

Problem zabytków z okresów historycznych został poruszony w instrukcji z 1984 r.: „Interpretacji wymaga granica »górną«, a więc zakres obserwacji i dokumentacji stanowisk tzw. późnych, z czasów nowożytnych. Generalnie przyjęte zostało założenie, że lokalizuje się stanowiska aż do czasów najnowszych /z dziewiętnastowiecznymi włącznie/. Dla średniowiecza i okresu nowożytnego należy przyjąć, że dotyczy to stanowisk i punktów osadniczych, których rozpoznanie wymaga zastosowania archeologicznych metod wykopaliskowych. Wchodzą tu w pole zainteresowania wszelkie kopce, fundamenty budowli, tak mieszkalnych, jak gospodarczych i obronnych, ślady po kopalniach /wyróbkach/, płuczkarniach, urządzeniach do wytopu metali, szkła, itp. Nie wymagają rozpoznania i dokumentowania obiekty architektury i budownictwa /czy techniki/ istniejące w postaci trwałej ruiny i jednoznacznie rozpoznawalne pod względem funkcji. Z reguły jednak są one elementem stanowiska archeologicznego, występującego wokół lub obok i jego uwzględnienie wówczas jest konieczne. Szczególnie istotne jest uchwycenie stanowisk pozostających po opuszczonych wsiach, a niekiedy i miastach. Natomiast występujące na znacznych obszarach rozproszone znaleziska na

polach wsi funkcjonujących bez zmiany lokalizacji można oznaczyć w formie strefy, nie wyznaczając dokładnie granic”²⁰.

Doświadczenia prac prowadzonych w ramach AZP wskazują, że przez znaczny okres trwania programu stanowiska z czasów historycznych były przez wielu badaczy traktowane z mniejszą uwagą lub wręcz były pomijane. Ich znaczenie powoli rosło, co miało związek z rozwojem archeologii historycznej, zaś na płaszczyźnie konserwatorskiej – z tworzeniem studiów historyczno-urbanistycznych, a następnie ewidencji dla miejscowości historycznych.

Jednym z głównych problemów stało się wyznaczenie zasięgów zabytków na mapach dołączanych do dokumentacji ewidencyjnej. „Szczególnej uwagi konserwatorów wymaga sposób ewidencjonowania materiałów późnośredniowiecznych i nowożytnych. Sztuczne przez wykonawców mnożenie tzw. osad lub śladów osadniczych na podstawie znalezienia 2-3 fragmentów ceramiki, często na złożu wtórnym, staje się – mówiąc za prof. L. Kajzerem – »uczoną fikcją«. Objęcie ewidencją archeologiczną AZP reliktdów osadnictwa po XIX wiek włącznie dotyczyć powinno przede wszystkim weryfikacji lokalizacji i relacji funkcjonalnych między odkrywanymi stanowiskami, takimi jak relikty rezydencji, siedzib obronnych, zamków, dworów, wsi, zagród, urządzeń przemysłowych etc., których położenia często nie ustalili mediewiści i historycy doby nowożytnej. Wymaga to przygotowania się do wyjścia w teren i objęcie kwerendą podstawowych opracowań historycznych dla danego obszaru AZP. Wtedy tylko można mieć nadzieję na prawidłowe odczytanie pozostałości po siedliskach i towarzyszących im miejscach eksploatacji gospodarczej”²¹.

Wśród podstawowych uzupełnień w Instrukcji sporządzania dokumentacji badań powierzchni-

²⁰ M. Konopka, *Instrukcja ewidencji stanowisk archeologicznych metodą badań powierzchniowych (Archeologiczne Zdjęcie Polski)*, Warszawa 1984, s. 10.

²¹ D. Jaskanis, *Ewidencja archeologicznych dóbr kultury*, [w:] *Ewidencja, eksploracja i dokumentacja w praktyce konserwatorstwa archeologicznego*, „Zeszyty Generalnego Konserwatora Zabytków. Archeologia”, 1, Warszawa 1998, s. 15-45; por. również: s. 30: „Zadania szczególne przypadają przedstawicielom archeologii historycznej. Objęcie reliktdów archeologicznych po XIX wiek włącznie obliuguje do niezwłocznego już podjęcia prac analitycznych nad wynikami osiągniętymi w prospekcji AZP, aby skorelować je ze źródłami poza archeologicznymi, a przede wszystkim zweryfikować je na podstawie przekazów pisanych”.

wych oraz wypełniania Karty Ewidencyjnej Zabytku Archeologicznego należy wymienić zmiany ogólne dotyczące:

- kwestii wytyczania granic na terenie zabytków złożonych z szeregu składowych – „na obszarach, gdzie materiał zabytkowy występuje w skupiskach, zaleca się unikanie traktowania każdego skupiska jako oddzielnego stanowiska. Dotyczy to również pojedynczych kurhanów, dymarek, mielerzy, reliktyw zabudowań i innych obiektów, które mogą być częścią jednego stanowiska” (rozdział 4, s. 13);
- uporządkowania kwestii numerowania zabytków – „w przypadku stanowisk, których większa część znajduje się na obszarze sąsiednim (i są przypisane do obszaru sąsiedniego), na mapie należy nanieść zasięg stanowiska oraz jego pełny numer, zawierający numer obszaru” (rozdział 8, s. 22).

W obecnej instrukcji szczególnie potraktowane zostały stanowiska wielkoobszarowe, rozumiane jako „m.in. miasta i wsie historyczne, pola eksploatacji górniczej i hutniczej, obszary produkcji węgla drzewnego, pola bitew, fortyfikacje polowe itp.” (rozdział 5.1, s. 17-19). „Przy wyznaczaniu granic stanowiska wielkoobszarowego zaleca się korzystanie z obiektów łatwo identyfikowalnych w terenie, jak granic działek geodezyjnych, cieków czy dróg. Wytyczony w ten sposób zasięg będzie lepiej służył ochronie stanowiska, w tym ustalaniu przez WKZ zakresu niezbędnych działań w przypadku planowanych zmian sposobu użytkowania terenu (np. inwestycji) czy stwierdzonych zniszczeń. (...) Jeżeli w obrębie stanowiska wielkoobszarowego zlokalizowano mniejsze stanowiska o zwartych, możliwych do określenia granicach zasięgu lub ślady osadnicze, wyróżniające się odmienną klasyfikacją funkcjonalno-kulturowo-chronologiczną, należy traktować je jako odrębne, nadać im osobne numery AZP i założyć KEZA dla każdego z nich. Dotyczy to również stanowisk, które mają przebieg liniowy i przecinają inne stanowiska, o odmiennym charakterze” (rozdział 5.2-5, s. 17-18).

Za szczególne przykłady stanowisk wielkoobszarowych uznano pola bitew, co można wiązać z rosnącym zainteresowaniem społecznym badaniami tego typu zabytków. Oprócz regulacji szczegółowych dotyczących funkcji, chronologii, opisu materiałów, zwrócono uwagę, że „podstawowym problemem jest wyznaczenie granic i kwalifikacja poszczególnych części składowych fortyfikacji lub pól bitewnych.

Decyzja o sporządzeniu KEZA, a tym samym wprowadzeniu obiektów do wojewódzkiej ewidencji zabytków, powinna być oparta o studia archiwalne oraz wiedzę zawodową. Należy pamiętać, że zabytkiem jest nieruchomość będąca świadectwem minionej epoki lub zdarzenia, której zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową” (rozdział 5.6, s. 18). Należy podkreślić, że szczególnie w przypadku pól bitewnych z czasów współczesnych, mających o wiele większą skalę niż w okresach poprzednich, należy kierować się zdrowym rozsądkiem i zakładać karty jedynie dla wybranych, dobrze zachowanych ich elementów, przy możliwym jednoczesnym szerszym opisie w sprawozdaniu z badań oraz oznaczeniu pozostałych reliktyw na mapie zbiorczej obszaru.

„Stanowiska wielkoobszarowe to często zabytki o metryce nowożytnej lub młodszej. Marek Konopka podkreśla, że szczególnie ważne jest »uchwycenie stanowisk pozostających po opuszczonych wsiach, a niekiedy i miastach«, tj. zewidencjonowanie obszarów dawnych miejscowości, m.in. Mazurów czy Łemków – nie ma ich nigdzie indziej w ewidencji, to jedyna szansa, żeby zaistniały. Należy również ewidencjonować istniejące miejscowości, o ile mają metrykę historyczną. Dokładnego rozpoznania i dokumentowania nie wymagają relikty budownictwa i architektury, należy jednak pamiętać, że z reguły są one częścią stanowiska archeologicznego” (rozdział 5.7, s. 18-19). Tym samym obiektem ewidencji archeologicznej w przypadku np. istniejących miejscowości o metryce historycznej nie są wszystkie elementy zabytkowe, jak np. istniejące na powierzchni budynki, lecz relikty podziemne.

W przypadku miejscowości historycznych proponowanym w literaturze rozwiązaniem jest określanie granic zabytków archeologicznych przy wykorzystaniu źródeł pozarcheologicznych (głównie pisanych i kartograficznych), zgodnie z podziałami historycznymi poszczególnych składowych kompleksu osadniczego²². Stąd uznano za zasadne określenie

²² M. Florek, *Problem wydzielenia i ewidencji stanowisk archeologicznych na terenie miast zabytkowych (na przykładzie Sandomierza)*, „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego”, t. 16, 1995, s. 165-172; J. Rydzewski, *Archeologiczne Zdjęcie Polski – doświadczenia i perspektywy*, [w:] *Archeologiczne Zdjęcie Polski – metoda i doświadczenia. Próba oceny*, Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, B.XCV, Warszawa 1996, s. 62-76;

w aktualnej instrukcji, że „w przypadku miast historycznych nie ewidencjonuje się wykopów czy prowadzonych prac, lecz stanowiska archeologiczne, czyli obszary, na których w oryginalnym kontekście występują relikty działalności człowieka w przeszłości, czy inaczej źródła archeologiczne wraz z objaśniającym je kontekstem. Oznaczając granice stanowiska należy uwzględnić spójność klasyfikacji funkcjonalno-kulturowo-chronologicznej, przeanalizować pod tym kątem źródła historyczne, określić kiedy rozwijały się poszczególne części miasta oraz z czym wiązał się ich rozwój. Należy przy tym pamiętać, że podstawowym celem ewidencji stanowisk archeologicznych jest ich ochrona i także tym kierować się, określając zasięg stanowiska. Istotne jest, aby nie pominąć przy tym żadnych terenów, na których znajduje się dziedzictwo archeologiczne. Zgodnie z powyższym obszary zwane »Starymi Miastami« powinny być traktowane jako jedno stanowisko. Kluczem do określenia zasięgów stanowisk mogą być również granice dawnych jurdyk. Poszczególne stanowiska mogą mieć przy tym wspólne odcinki granic (przylegać do siebie). (...) Karty tworzy się również dla wsi o metryce historycznej, nawet jeśli w ich miejscu nadal funkcjonuje osadnictwo. Częstym błędem, którego należy unikać, jest wprowadzanie do ewidencji śladów osadniczych, czy nawet osad nowożytnych, lokalizowanych na podstawie fragmentów ceramiki, znalezionych na polach w bezpośrednim sąsiedztwie wsi historycznej, bez uwzględnienia samej wsi, czyli właściwego stanowiska, gdzie rozwijało się osadnictwo” (rozdział 5.8-5.9, s. 19).

Należy podkreślić, że sporządzenie poprawnej karty ewidencyjnej warunkuje możliwość podjęcia odpowiednich działań konserwatorskich. Na podstawie ewidencji wojewódzkiej przygotowywane są plany zagospodarowania przestrzennego, gminne programy ochrony zabytków oraz określone są warunki konserwatorskie przy prowadzeniu inwestycji. Uwzględnianie w ewidencji jedynie wyeksplorowanych wykopów lub otaczających miejscowość rozrzedzonych śladów osadniczych prowadzi przeważnie do braku ochrony dla realnie istniejących reliktyw zabytkowych. Podobny problem tyczy

się powszechnej w niektórych regionach kraju w latach 80. i 90. XX wieku praktyki oznaczania na kartach ewidencyjnych i mapach obszarowych znanych uprzednio zabytków o własnej formie terenowej (np. grodziska, cmentarzyska kurhanowe) jako stanowisk archiwalnych, a więc przez zastosowanie symbolu czarnego trójkąta, bez wyznaczania granic zabytku. Praktyka taka skutkuje obecnie licznymi problemami przy wyznaczaniu zakresu ochrony konserwatorskiej, szczególnie na terenach miejskich po wygaśnięciu obowiązywania dawnych studiów historyczno-urbanistycznych, niejednokrotnie pomimo ograniczonego stanu badań archeologicznych poprawnie określających strefy ochrony reliktyw archeologicznych.

Szczególnie ważnym aspektem jest uwzględnianie w trakcie sporządzania ewidencji obiektów mających znaczny wpływ na pamięć i tożsamość społeczną, jak np. cmentarzyska. Wiele z nich, jak zamknięte cmentarze przykościelne czy wiejskie cmentarzyska pozakościelne we wschodniej części dzisiejszej Polski oraz dawne, zamknięte cmentarze protestanckie, nie są objęte jakąkolwiek ochroną. To samo tyczy się pochówków wojennych oraz miejsc spoczynku ofiar zbrodni totalitarnych czy obozów jenieckich i koncentracyjnych, którymi zajmuje się archeologia terroru. Zabytki te w coraz szerszym rozumieniu społecznym mają wymiar archeologiczny i nierzadko podlegają zagrożeniom w postaci inwestycji ziemnych i rabunku. Należy podkreślić, że ani opuszczone miejscowości, ani tereny dawnych obozów, na których nie zachowały się widoczne na powierzchni zabudowa i elementy infrastruktury, nie są przeważnie kwalifikowane do uznania ich za zabytki nieruchome, co wynika w znacznej mierze z ich archeologicznego charakteru oraz braku elementów naziemnej architektury.

Ważną zmianą w instrukcji było uściślenie zakresu wymaganej kwerendy archiwalnej, szczególnie niezbędnej dla stanowisk średniowiecznych i młodszych, której efekt powinien znaleźć się w sprawozdaniu z badań. Zawierać ono powinno:

- „wykaz źródeł archiwalnych i instytucji, których zasoby wykorzystano (w tym muzea przechowujące zabytki z wcześniej prowadzonych badań, CODGiK, Centralne Archiwum Wojskowe, WUOZ i inne),
- literaturę, na podstawie której ustalono listę stanowisk archiwalnych,

D. Jaskanis, *Ewidencja archeologicznych dóbr kultury*, [w:] *Ewidencja, eksploracja i dokumentacja w praktyce konserwatorstwa archeologicznego*, „Zeszyty Generalnego Konserwatora Zabytków. Archeologia”, 1, Warszawa 1998, s. 35-45.

- wykaz stanowisk wpisanych do rejestru zabytków, omówienie problemów z identyfikacją stanowisk, ich lokalizacją i zasięgiem,
- omówienie wszystkich badań archeologicznych przeprowadzonych w granicach obszaru, z podaniem ich zakresu i ogólnych wyników,
- kwerendę historyczną dotyczącą lokacji oraz dziejów miast i wsi, a także archiwalnych odkryć, w tym także przypadkowych, dokonanych na ich obszarze,
- kwerendę kartograficzną, z zasobów archiwalnych i materiałów GUGIK.

Kwerenda powinna opierać się na materiałach naukowych i być realizowana z wykorzystaniem aparatu naukowego. Przeprowadzenie kwerendy nie ma na celu opracowania monografii stanowiska, lecz pozyskanie najważniejszych informacji o zabytku, historii jego badań i problemach konserwatorskich oraz źródłach, gdzie należy szukać szczegółowych danych w razie potrzeby badawczej czy konserwatorskiej” (rozdział 9.4, s. 23).

Mając na uwadze, że ewidencja zabytków jest podstawowym źródłem wiedzy niezbędnej do podejmowania działań konserwatorskich, naganne jest gromadzenie informacji o nowo odkrytych stanowiskach archeologicznych tylko w notatkach pracowników służb konserwatorskich, bez przenoszenia ich do kart ewidencyjnych, oraz niezgłaszanie przez przedstawicieli środowiska naukowego i niektórych grup społecznych (środowiska pracowników budowlanych i detektorystów) danych o nowo odkrywanych zabytkach.

Wyraźna jest potrzeba porządkowania istniejącej ewidencji pod kątem przygotowywania miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego oraz prowadzonych inwestycji, ze szczególnym naciskiem na poprawne wyznaczenie granic stanowisk. Wiąże się to z jednej strony ze wspomnianym wcześniej nieokreślaniami (w przypadku używania symboli stanowisk archiwalnych) lub niepoprawnym określaniami granic zabytków (pomijanie obszarów istniejących miejscowości o nieprzerwanym funkcjonowaniu w tym samym miejscu lub ewidencjonowanie jedynie wyeksplorowanych wykopów badawczych na terenie miejscowości historycznej). Z drugiej strony znacznym problemem jest obecność w ewidencji stanowisk o granicach wyznaczonych z rozmachem nieproporcjonalnym do treści zabytkowej (np. pląga stanowisk

związanych z gospodarką leśną na inwestycjach drogowych, tworzonych na wyrost z każdego śladu bytności człowieka).

W tym miejscu dotykamy problemu potrzeby określenia założeń doktryny konserwatorskiej odnośnie stanowisk archeologicznych znajdujących się w ewidencji zabytków (ale także w rejestrze zabytków) pod kątem oceny wartości zabytkowych reliktywów archeologicznych. Pierwotnie ewidencja, będąca wyłącznie zbiorem wiedzy, miała wymiar totalny – założeniem było rejestrowanie wszystkich reliktywów archeologicznych, stąd w ramach programu AZP odnotowywane są liczne zabytki bez określonej lokalizacji, znane z danych archiwalnych. Wraz z przesunięciem górnej granicy zainteresowań archeologii do czasów bliskich współczesności wzrosła liczba rejestrowanych źródeł. Jednocześnie w wyniku zmian prawnych w 2010 r. ewidencja uzyskała formalnie dużo mocniejszy status, co wpłynęło na obowiązki właściciela zabytku. W kontekście miast historycznych szczególnie niejasne jest rozgraniczenie dopuszczalnych działań na zabytkach rejestrowych i ewidencyjnych. W praktyce sprowadza się to w obu przypadkach do możliwości narzucenia przez WKZ obowiązku przeprowadzenia różnych form badań archeologicznych. Tym samym niezbędne jest wypracowanie katalogu działań, które są możliwe przy różnych formach ochrony.

W najbliższym czasie niezbędna jest modernizacja Instrukcji sporządzania dokumentacji badań powierzchniowych oraz wypełniania Karty Ewidencyjnej Zabytku Archeologicznego, służąca odejściu od symbolicznych oznaczeń (trójkąty wypełnione i punkty) lokalizacji stanowisk archeologicznych poniżej 0,5 ha na rzecz wyznaczania liniowego obrysu stanowisk. Celem tego jest rozwiązanie problemów występujących w trakcie postępowań administracyjnych, a związanych z brakiem jasnego określenia granic obszarów zabytkowych. Niezbędne jest wypracowanie sposobu digitalizacji starych danych ewidencyjnych, zwłaszcza w przypadkach niezgodnych z pierwotnymi instrukcjami AZP, co jest szczególnie palącym problemem w kontekście budowy ogólnopolskiej bazy geoprzestrzennej dla ewidencji zabytków, w której lokalizacja każdego zabytku będzie musiała zostać osadzona w środowisku GIS.